

GENERAL FEATURES IN STUDYING HISTORICAL TOPICS IN STORY

Tashpulatov Gofurjon Gulomovich

Candidate of Philological Sciences

Annotation: The article deals with the artistic depiction of social and economic processes in the transition period of social development in a small epic genre as an operational genre, the most obvious features of the nature of the genre are Khurshid Dostmuhammad and Alisher Makhribov Tahil.

Keywords: National values, self-awareness, story genre, image, historical figure, realism, historical reality, catharsis, patriotism, humanity, national unity.

ҲИКОЯЧИЛИКДАГИ ТАРИХИЙ МАВЗУНИ ЎРГАНИШДА ЖАНР ХУСУСИЯТЛАРИНИНГ НАМОЁН БЎЛИШИ

Ташпулатов Гофуржон Гуломович

Филология фанлари номзоди

Аннотация: Мазкур мақолада кичик эпик жанрда жамият тараққиётининг ўтиш даврида содир буладиган ижтимоий, иқтисодий жараёнларни оператив жанр сифатида бадиий акс эттириши, жанр табиатида яққол намоён бўлувчи хусусиятлар Хуршид Дўстмуҳаммад ва Алишер Махсумов ҳикоялари таҳлилида кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: Миллий қадриятлар, ўзликни англаш, ҳикоя жанри, образ, тарихий шахс, реализм, тарихий воқелик, катарсис, ватанпарварлик, инсонийлик, миллий бирдамлик.

Маълумки, 90 йиллар бошларида халқимиз ҳаётида оламшумул тарихий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маънавий ўзгаришлар юз берди. Мустақиллик берган муҳим инъомлардан бири, ҳеч шубҳасиз, бу юртимиз, халқимизнинг узоқ ва бой тарихини, ўзбек халқи шухратини жаҳонга кенг ёйган бобокалонларимиз ҳаётини холисона ўрганиш ва талқин қилиш имкониятларини, тўлиқ бўлмасида, нисбатан кенгрок очиб берилганидир.

Миллий қадриятларимизни тиклаш, ўзлигимизни идрок этишга бўлган бу табиий ташналик, интилиш янги давр ўзбек адабиётида яққол сезилди. Ўша йилларда тарих ҳақиқатини ҳаққоний тасвирлашга ҳаракат қилган бир талай бадиий асарлар яратилди.

Мазкур мақолада бадий адабиётнинг "энг ҳозиржавоб" жанри саналмиш ҳикоячиликда тарихий мавзунинг қай тарзда ёритилиши хусусида мулоҳаза юритишга ҳаракат қилдик. Таъкидлаш жоизки, бир мақола доирасида бу катта муаммони ҳар томонлама ва чуқур қамраб олишнинг имкони йўқ. Шу сабабдан биз конкрет муаммо - Туркистоннинг рус босқинчилари томонидан забт этилиши ва бу истилонинг ўлкамиз ҳаётидаги салбий оқибатларини очиб беришга бағишланган ҳикояларни мавзу доирасида таҳлил қилиб чиқишга чоғландик.

Бундан ташқари, ҳикоя ўз жанр хусусиятлари ва имкониятларидан келиб чиққан ҳолда ниҳоятда мураккаб, ички зиддиятларга бой бўлган ушбу тарихий даврнинг тўлақонли манзарасини тасвирлашга ёхуд бирон бир тарихий шахснинг мукамал образини яратишга даъвогарлик қила олмаслигини ҳам эътибордан четда қолдирмаймиз.

Янги давр ўзбек ҳикоячилигида мустамлакачилик мавзусига бағишланган асарлардан бири ёзувчи Хуршид Дўстмуҳаммаднинг "Миркомилбойнинг қазо қилган намози" ҳикоясидир. Ушбу ҳикоя "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" рўзномасининг 1992-йил 4- сентябрь сонидан босилган бўлиб, тарихий шахс - 1918-йили инқилобий трибунал томониданотишга ҳукм қилинган андижонлик бой, бир неча завод ва фабрикалар эгаси Миркомилбой Мирмўминбой ҳожининг фожеали тақдирига бағишланган. Бу ҳикоядан аввалроқ Х. Дўстмуҳаммаднинг Миркомилбой ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳикоя қилувчи ва тарихий ҳужжатлар, замондошлар хотиралари асосида ёзилган "Уч ҳукумат қолипига сиғмаган бой" номли мақоласи эълон қилинди¹. Бундан ташқари тарих фанлари номзоди Акмал Ақром ўғлининг мақоласида ҳам Миркомилбой Мирмўминбой шахси ҳақида қизиқарли маълумотлар, архив ҳужжатлари келтирилган².

¹- Дўстмуҳаммад Хуршид. Уч ҳукумат қолипига сиғмаган бой./ Шарқ Юлдузи, 1992 й, №5,

98-101 б.

²-Акмал Ақром ўғли. Миркомилбой ким эди? Ўша манба. 88-97 б.

Таҳлил этилаётган ҳикояни ушбу манбалар билан қиёслаб кўрилганда, ёзувчи машҳур тарихий шахс образини яратишда тарих фактлари, воқеалар тафсилотини бузмасликка ҳаракат қилганини ва бунган муайян даражада эришганининг шохиди бўлаемиз. Бироқ бадий асарнинг моҳият ва қиймати фақат ўтмишни тарихий ҳужжатлар асосида тўғри тасвирлаш билангина ўлчанмаслиги боис (буни тўла инкор этмаган ҳолда) ёзувчи яратган образ тарихий шахсга қай даражада мос келиши тўғрисидаги масалага батафсил тўхталиб ўтирмаймиз. Зеро, адабиётшунос олим Ғайрат Нек Мурод таъкидлагандек: *"...тарих илмидан фарқли равишда бадий адабиёт инсоният (халқ,*

миллат, қабила) ўтмишини бадиий образлар, адибнинг ижтимоий-фалсафий дунёқарашини тажассум эттирган характерлар воситасида акс эттиради³.

Миркомилбой образини яратар экан, ёзувчи биринчи навбатда узоқ йиллар давомида халқ онгига сингдириб келинган "бой-бадавлатларнинг ҳаммаси халқнинг ашаддий душманидир" деган ақиданинг пучлигини кўрсатишга ҳаракат қилади. Тўғри, бойлар орасида халқни ёзувчи, унинг қонини зулук сингари сўрувчи кимсалар йўқ эди, деб бўлмайди. Лекин ҳамма бадавлат одамларни бир қолипга жойлаш, уларнинг ҳаммасини ёппасига "халқ душмани"га чиқариб қўйиш ҳам мантиққа тўғри келмайди. Йирик сармоя эгаси бўлмиш Миркомилбой ҳикояда ватанпарвар инсон сифатида тасвирланади. У ўз мартабаси ва бойликларидан халқ, юрт манфаати йўлида фойдаланишга жазм этган эди. Унинг Андижон марказини обод этиш, мактабу мадрасалар, шифохонаю ҳаммомлар каби иншоотларни қуриш ва бошқа эзгу ниятлари мустамлакачи ҳукумат амалдорлари томонидан барбод этилди. Бир сўз билан айтганда, Миркомилбой тимсолида тадбиркор,

³-Ғайрат Нек Мурод. Тарихий жараённинг бадиий талқини. Бухоро: "Бухоро" нашриёти, 1994, 7 б.

ишбилармон, бутун мол-мулкини савоб ишга тайёр инсон гавдаланади. Унинг ҳаёт фалсафаси ҳам ниҳоятда оддий ва шу билан бирга сермаъно: *"ҳар ким уддасидан чиққан яхшилигини аямаса, савобни кўзласа, шум ният бўлмаса"*.

Миркомилбой тўғрисида сўз юритар эканмиз, шу нарсага эътиборни қаратмоқчимизки, у бошқа баъзиларга ўхшаб Афғонистонга ёки Туркияга бемалол ўтиб кетиши ва у ерларда тинч-осойишта умр кечириши мумкин эди. Бирок у юртдан, Ватандан йироқда яшашни ҳатто тасаввурига ҳам сиғдира олмайди, бу тўғрида ўйлаганда *"қаҳратонда қолган одамдай совуққотиб кетарди"*. Ёзувчи ўз қаҳрамони характерининг бу қиррасини қисқа, ниҳоятда ўткир чизгилар билан кўрсатиб бер ишга эришган. Миркомилбой Анвар пошшо уни Туркияга таклиф этиб айтган сўзларига содда ва лўнда қилиб жавоб беради: *"...Жужуқларни, насларни кўчириб келармиз, пошшо ҳазратлари, - деди Миркомил қаҳратонда қолган одамдай совуққотиб, - лекин Ватанни қандай опкеламиз? Ватанни кўчириб бўлмайдику!..."* ёзувчи ушбу эпизодда ортиқча сафсатабозликсиз қаҳрамон характери моҳиятини очиб беришга эришган. Кези келганда шуни ҳам таъкиддлаш жоизки, бунга ўхшаш эпизодлар қаҳрамон характерини очишда унча кўп қўлланилмаган. Бунинг ўрнига муаллиф қаҳрамонни тавсифлаш, унинг соддадиллигини, очикқўнгилли одам эканлигини бот-бот такрорлайди. Фикримизча, қаҳрамоннинг у ёки бу хусусиятини тўғридан-тўғри таъкидлаш ўрнига юқорида келтирилган эпизоддаги сингари чиройли чизгилар,

Ўхшатишлар, нозик деталлар воситасида ёхуд қаҳрамоннинг руҳий ҳолати тасвирига урғу берган ҳолда очиб берилса, асарнинг бадиий қиймати янада ошган бўлар эди.

Ҳикоянинг иккинчи сюжет чизиғи ҳам мавжуд бўлиб, у бир томондан бош қаҳрамон характерини кўпроқ очишга ҳаракат қилса, иккинчи томондан мустамлакачи ҳукумат амалдорларининг ҳақиқий қиёфасини очишга ва мустамлакачиликнинг асл моҳиятини кўрсатишга хизмат қилади. Ҳикояда мустамлакачи амалдорлар Розали ая, Сошальский, уезд бошлиғи ва бошқа чиновниклар эпизодик образ бўлсалар-да, улардан муаллиф асар ғоясини очишда унумли фойдаланган. Ёзувчи уларнинг барча кирдикорларини таърифлаб ҳам, тасвирлаб ҳам бермайди, бунга аввало жанр имкониятлари йўл бермаган бўлса, иккинчидан уларнинг “фаолияти” Миркомилбойнинг фожеали тақдирида ўз аксини топади.

Ҳикояда яна бир жиддий муаммо қўйилган. У нафақат ўтмиш воқеаларининг моҳияти, ички сабабларини очишда, балки ҳозирги кунимиз ва истиқболимизни белгилашда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Туркистоннинг босқинчилар томонидан забт этилиши сабаблари тўғрисида мулоҳаза юритар экан, ҳикоя муаллифи улардан бири ва, балки, энг асосийси, маҳаллий халқнинг ноаҳиллиги, бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қила олмаслиги, ўз виждони, ватанини, халқини мўмай пулга сотишга тайёр кимсалар кўплигида деган хулосага келади.бу фикрнинг нақадар тўғри эканлигига исботни бошқа халқлар тажрибаси, жаҳон тарихидан ҳам кўплаб топиш мумкин. Ҳиндистон инглиз кўшинлари томонидан эгаллаб олингандан кейин бир инглиз генерали шундай деган экан: *“Биз Ҳиндистонни ҳиндлар пули ва ҳиндлар қўли билан забт этдик”*. Дарҳақиқат, рус истилочилари ҳам Туркистонни тобе этишда бошқа зўравон босқинилар томонидан қўлланилган ушбу тактикадан фойдаланганликлари энди тобора равшанлашиб бормоқда. Шу маънода муаллиф полковник Сошальский тилидан қуйидаги сўзларни чексиз афеус ва надомат билан айтишга мажбур бўлади: *“Э – э, жаноби олийлари, бу сартларга тўрт танга берсангиз, Миркомилбой экан-у, ўзининг отасини сотишга тайёр”*. Шу ўринда ҳикоя финалидаги яна бир деталга эътибор қаратмоқчимиз. Миркомилбойни “мовий кўз” рус соқчиси эмас, балки ўз динини, имонини унутган, бошлиқлари кўзига яхши кўриниш учун ҳеч нарсадан тап тортмайдиган маҳаллий аскарбачча отади.

Шунга ўхшаш мулоҳаза ва хулосаларни ёзувчи Алишер Махсумовнинг “Оталик” ҳикоясида ҳам учратиш мумкин.⁴ бу ҳикоя ҳам мустамлакачилик мавзусида бўлиб, унда Қўқон хонлигининг оталиғи Олимқулибек додхо бошчилигидаги мусулмон кўшинларининг Чимкент, Авлиёота шаҳарлари, Ниёзбек қалъасини босиб олиб, Тошкентга таҳдид солаётган Русия босқинчиларига қарши ҳужуми ҳақида сўз юритилади.

Муаллиф уруш манзараларини чизмайди, хужум тафсилотларига батафсил тўхталиб ўтирмайди. Чунки адиб концепцияси ва ҳикоя ғоясини очиб беришда бу нарсалар шарт эмас. Шу сабабдан бўлса керак, ёзувчи асосий эътиборни хужумга тайёргарлик кўриш жараёни тасвирига қаратади.

Ҳикоя бош қаҳрамони Олимқулибек додхо бошқа бек ва аъёнлардан фарқли ўлароқ яқинлашиб келаётган фожеа ва унинг мудҳиш оқибатларини тасаввур қилган ҳолда даҳшатли босқинчиларга қарши курашиши учун ҳамма бирлашиши кераклигини англаб етади. Олимқулихон барча хонлар ва бекларни ўзаро биродаркушлик урушига чек қўйиб бирдамликда ҳаракат қилишга даъват этади. Бироқ, минг афсуски, Олимқулибекка ўхшаб фикр юритувчилар юрт оғалари ичида жуда оз эди: *“Бу мажлисдан унинг*

(Олимқулибекнинг –Ф.Т.) ҳафсаласи пир бўлган эди. Маслаҳатгўй оқсоқолларнинг, юрт оғаларининг тажрибасизлиги, масалани чуқур таҳлил этолмай, худди гўдаклардай жўн фикр юритишлари, ҳеч нарсани менсимай такаббурона қарашлари уларнинг асл қиёфаларини кўрсатиб қўйган эди...”

Олимқулибек додхонинг Тошкент яқинида душманга қарши хужумга тайёргарлик кўриш манзаралари, унинг сарой аъёнлари, зодагонлар, юрт оғаларининг худбинликлари, калтафаҳмликлари, ноаҳилликлари, узокни кўра

⁴ Махсумов А. Оталиқ // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1994, 16 сентябрь олмасликларидан чеккан изтиробли ўйлари билан танишар эканмиз, бу хужум бошланмасдан туриб оқ мағлубликка маҳкум этилганини тушуниб олиш унча мушкул эмас. Бошқача қилиб айтганда, муаллиф ушбу муваффақиятсиз хужумнинг, Олимқулибек кўшинларининг мағлубияти ички сабабларини ҳам кўрсатиб беради. Ҳикоядан чиқадиган хулоса аянчли ва жиддий: мусулмон кўшинларининг мағлубиятга урашининг асосий сабаби душманнинг ниҳоятда қудратли кучга эга эканлигида эмас (бу ҳам, албатта, ҳал қилувчи омиллардан бири бўлсада), балки эл, юрт тақдири ишониб топширилган одамларнинг ноаҳиллигида, иттифоқ тузиб душманга қарши чиқа олмаганидадир.

Гарчанд ҳикояда рус босқинчиларининг истилоси, уларга қарши стихияли курашнинг кичкина бир эпизоди тўғрисида сўз юритилса—да, муаллиф чиқарган хулосалар умуман рус истилоси ва Туркистоннинг Русияга тобе бўлишининг асосий сабабларини очиб беришга хизмат қилади.

Алишер Махсумовнинг тарихий мавзуда ёзган яна бир ҳикояси “Кўргилик”⁵ деб номланади.

Мазкур ҳикояда ўтган асрнинг 30–йиллари, “синфий ҳушёрлик”, “жамиятни ёт унсурладан тозалаш” шиорлари остида ўтказилган оммавий қатағон манзаралари ва уларнинг салбий оқибатлари тасвирланади. Бу ҳикоя бир қарашда биз танлаган мавзу –

мустамлакачилик мавзуси билан бевосита боғлиқ эмасдай туюлади. Ҳикояда ушбу сиёсатнинг янги, такомиллашган, нисбатан даҳшатлироқ тус олган босқичи ҳақида фикр юритилади. Адиб ҳикоя жанрининг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ушбу даврга хос кичик бир эпизодни тасвирлайди. Бош қаҳрамон оддий мактабнинг ўқитувчиси Хомидхон ўз даврининг типик вакили. У доимий кўрқув билан яшайди. Тўғри, кейинги йилларда шахсга сиғиниш давридаги оммавий

⁵- Махсумов А. Кўргилик.//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1994, 4 октябрь қатағон ҳақида жуда кўп материаллар чоп этилди. А. Махсумов бу мавзунинг янги бир қиррасини очиб беришга эришди.бу чиркин сиёсатнинг энг даҳшатли оқибатларидан биришу бўлдики, халқимизга хос бўлган меҳр–мурувват, имон–этикод, инсонийлик сингари азалий фазилатлар йўқотилди. Ёзувчи буни доимий кўрқув исканжасида яшашга мажбур бўлган Хомидхон бир муштипар аёл (“халқ душмани” Сирожиддиновнинг хотини)га ачиноиб “кўргилик эканда” деган сўзи учун аянчли аҳволга тушган математика ўқитувчиси Аламов, бу жирканч сиёсатни амалга оширишда сидқидилдан хизмат қилган, лекин охир–оқибатда ўзи ҳам “халқ душмани” сифатида қамалиб кетган мактаб директори, ўз устозларини “фош этган” “хушёр, сергак” ўқувчилар образлари воситасида ишонарли кўрсата олган.

Ҳозирги замон ўзбек ҳикоячилигида мустамлакачилик мавзусида яратилган талай асарларни келтириш мумкин. Турли бадий савияда ёзилган бундай асарларни бирлаштирувчи асосий омил – тарихни, ўтмишни холисона идрок этиш ва юртимиз истиқболини белгилашда мозийдан етарлича сабоқ олишга интилиш. Ишонч билан айтиш мумкинки, кичик насримиз ҳаёт кўзгуси саналмиш бадий адабиётнинг ижтимоий функциясини бажаришга муносиб улуш қўшмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Веселовский А. Н. Историческая поэтика. М. Высшая школа. 1980
2. Гуковский Г. А. Реализм Гоголя. М-Л.: Госиздат художественной литературы. 1959.
3. Каримов Э. А. Человек в изображении Толстого. Ташкент: Фан, 1967.
4. Дўстмуҳаммад Хуршид. Уч ҳукумат қолипига сиғмаган бой./ Шарқ Юлдузи, 1992 й, №5, 98-101 б.
5. Акмал Акром ўғли. Миркомилбой ким эди? Ўша манба. 88-97 б.
6. Ғайрат Нек Мурод. Тарихий жараённинг бадий талқини. Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 1994, 7 б.
7. Махсумов А. Оталиқ // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1994, 16 сентябрь
8. Махсумов А. Кўргилик.//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1994, 4 октябрь